

QO‘QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI
ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

FILOLOGIYA
PHILOLOGY

DISKURS LINGVISTIK VA MADANIY TUSHUNCHA SIFATIDA

Azimova Yulduz Baxtiyor qizi

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
33 616 18 81*

Annotatsiya: Ushbu maqolada diskurs tushunchasi lingvistika, falsafa, sotsiologiya, semiotika va boshqa ijtimoiy fanlar nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Diskursning turli ilmiy yondashuvlar asosida ta’riflari berilib, strukturalistik, funktsionalistik va poststrukturalistik qarashlar yoritiladi. Shuningdek, T. A. Van Deyk, M. Fuko, J. Derrida kabi olimlarning diskursni hokimiyat, bilim va ideologiya bilan bog‘liq jarayon sifatida talqin etishi ko‘rib chiqiladi. Maqolada diskursning asosiy xususiyatlari – ijtimoiy kontekst bilan bog‘liqligi, intertekstual tabiati, hokimiyat va ideologiya bilan aloqadorligi, dinamik xarakteri – izohlanadi. Turli sohalarda qo‘llaniladigan diskurs turlari (ilmiy, siyosiy, jurnalistik, madaniy va diniy diskurs) sanab o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: diskurs, falsafa, lingvistika, sotsiologiya, strukturalistik, funktsionalistik, ilmiy, siyosiy, jurnalistik, madaniy, diniy.

ДИСКУРС КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ И КУЛЬТУРНОЕ ПОНЯТИЕ

Аннотация: В данной статье анализируется понятие дискурса с точки зрения лингвистики, философии, социологии, семиотики и других социальных наук. Рассматриваются различные научные подходы к определению дискурса, включая структуралистический, функционалистский и постструктуралистский подходы. Кроме того, исследуется интерпретация дискурса как явления, связанного с властью, знанием и идеологией, в трудах таких ученых, как Т. А. ван Дейк, М. Фуко и Ж. Деррида. В статье раскрываются ключевые характеристики дискурса, включая его связь с социальным контекстом, интертекстуальную природу, отношение к власти и идеологии, а также динамический характер. Также рассматриваются различные виды дискурса в различных сферах, такие как научный, политический, журналистский, культурный и религиозный дискурс. Представленный обзор теорий дискурса способствует более глубокому пониманию его роли в формировании социальной реальности и идеологических структур.

Ключевые слова: дискурс, философия, лингвистика, социология, структуралистский, функционалистский, научный, политический, журналистский, культурный, религиозный.

DISCOURSE AS A LINGUISTIC AND CULTURAL CONCEPT

Annotation: This article analyzes the concept of discourse from the perspectives of linguistics, philosophy, sociology, semiotics, and other social sciences. It explores various scholarly approaches to defining discourse, focusing on structuralist, functionalist, and poststructuralist perspectives. Additionally, the study examines how scholars such as T. A. van Dijk, M. Foucault, and J. Derrida interpret discourse as a process intertwined with power, knowledge, and ideology.

The article elucidates the key characteristics of discourse, including its relation to social context, intertextual nature, connection to power and ideology, and dynamic nature. It also categorizes different types of discourse across various domains, such as scientific, political, journalistic, cultural, and religious discourse. By providing a comprehensive overview of discourse theories, this study contributes to a deeper understanding of how discourse shapes social reality and ideological structures.

Keywords: discourse, philosophy, linguistics, sociology, structuralist, functionalist, scientific, political, journalistic, cultural, religious.

Kirish. Diskurs – lingvistika, falsafa, sotsiologiya, semiotika va boshqa ijtimoiy fanlarda keng qo‘llaniladigan murakkab tushuncha bo‘lib, u til vositasida voqelikni idrok etish, ijtimoiy muloqot va bilim ishlab chiqarish jarayonlarini tavsiflaydi. Turli ilmiy yondashuvlarga ko‘ra diskursning bir necha ta’riflari mavjud. Strukturalistik yondashuv diskursni matn va nutq birliklari doirasida tushunadi.

Dunyo tilshunosligida diskurs tilning nafaqat grammatik va semantik jihatlarini, balki uning ijtimoiy, madaniy va pragmatik xususiyatlarini ham o‘rganadigan muhim tushuncha hisoblanadi. Zamonaviy lingvistika diskursni oddiy matn yoki nutq sifatida emas, balki muloqot jarayoni, ijtimoiy munosabatlar va kontekst doirasida shakllanadigan hodisa sifatida ko‘rib chiqadi.

F. de Sossyur til tizimi (langue) va nutq (parole) farqini belgilaganidek, diskursni ham nutqiy faoliyatning shakli sifatida talqin qilish mumkin. Funktsionalistik yondashuvda esa til ijtimoiy voqelik bilan bog‘liq jarayon sifatida o‘rganiladi. T. A. Van Deyk va M. Fuko kabi tadqiqotchilar diskursni hokimiyat, bilim va ideologiya bilan bog‘liq holda tushuntiradi. Poststrukturalistik yondashuv bunda diskurs faqatgina tilga oid emas, balki u bilim va ijtimoiy munosabatlarni shakllantiruvchi tizim sifatida ko‘riladi. J. Derrida va M. Fuko diskursni hokimiyat bilan bog‘liq bilim ishlab chiqarish usuli deb hisoblaydi⁹⁶.

⁹⁶ Ablakulova O. U. “Diskurs tushunchasi va uning tadqiqi.” Academic Research in Educational Sciences, 2(11), 1167-1172., 2020.

Tadqiqot metodologiyasi. Diskursning asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilarni sanab o‘tishimiz mumkin. Til va ijtimoiy kontekst bilan bog‘liqligi – diskurs shunchaki til hodisasi emas, u muayyan ijtimoiy sharoit va maqsadlarga asoslangan. Intertekstual xususiyatga egaligi – har qanday diskurs boshqa matnlar, g‘oyalar va diskurslarga bog‘liq holda shakllanadi. Hokimiyat va ideologiya bilan bog‘liqligi – diskurs jamiyatda dominant pozitsiyalarni shakllantiradi va ma’lum g‘oyalarni normaga aylantiradi. Dinamik xarakterga egaligi – u doimiy ravishda o‘zgarib, yangi kontekstlarga moslashadi. Turli sohalarda diskurs turlari farqlanadi: gumanitar fanlarda: ilmiy diskurs, falsafiy diskurs, badiiy diskurs. Siyosatda: hokimiyat diskursi, qarshilik diskursi, populistik diskurs. Medialarda: jurnalistik diskurs, reklama diskursi. Ijtimoiy hayotda: gender diskursi, diniy diskurs, madaniy diskurs.

Tahlil va natijalar. Diskurs tahlili – til va ijtimoiy jarayonlarning o‘zaro ta’sirini o‘rganish metodologiyasidir. U lingvistika, sotsiologiya, psixologiya, siyosatshunoslik va falsafa bilan bog‘liq. Asosiy yondashuvlari:

Tarkibiy tahlil (T. A. Van Deyk) – matnning tuzilishini o‘rganish.

Tarixiy tahlil (M. Fuko) – diskursning tarixiy taraqqiyotini tahlil qilish.

Tanqidiy diskurs tahlili (N. Ferklof) – hokimiyat va ideologiya bilan bog‘liqlikni ochib berish. Diskurs nafaqat til hodisasi, balki ijtimoiy muloqot va hokimiyat mexanizmlarini shakllantiruvchi murakkab tizimdir. Uni tahlil qilish orqali ijtimoiy voqelikni tushunish va turli ideologik konstruksiyalarni ochib berish mumkin⁹⁷.

Diskurs tushunchasi lingvistika, falsafa, sotsiologiya va boshqa ijtimoiy fanlarda muhim o‘rin tutadi. Ushbu tushunchani o‘rganishda bir qator jahon olimlari katta hissa qo‘shgan. Quyida ushbu olimlar va ularning ilmiy ishlari haqida batafsil ma’lumot beriladi.

Amerikalik tilshunos Zellig Harris 1952-yilda “Diskurs tahlili” nomli maqolasida ilk bor “diskurs” atamasini ilmiy muomalaga kiritgan. U matnni gapdan kengroq til birligi sifatida ko‘rib, diskurs tahlilini tilning yuqori darajadagi tuzilishini o‘rganish usuli sifatida taklif etgan. Amerikalik antropolog va tilshunos Dell Hymes 1960-yillarda diskurs tushunchasini lingvistik tadqiqotlarga kiritgan. U diskursni kishilarning og‘zaki muloqoti sifatida talqin etib, matn va muloqotning o‘zaro aloqasini ta’kidlagan. Gollandiyalik tilshunos Teun A. van Dijk diskurs tahlilining nazariy va metodologik asoslarini ishlab chiqqan. U diskursni kompleks kommunikativ hodisa sifatida ko‘rib, matn va kontekst o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rgangan. Fransuz faylasufi Michel Foucault diskursni hokimiyat, bilim va ijtimoiy institutlar bilan bog‘liq holda tahlil qilgan. Uning asarlari diskurs tushunchasini ijtimoiy nazariya va falsafada keng qo‘llashga zamin yaratgan. Britaniyalik tilshunos Norman Fairclough tanqidiy diskurs tahlili sohasida yetakchi olimlardan biri hisoblanadi. U diskursning ijtimoiy amaliyotlar bilan bog‘liqligini o‘rganib, til va hokimiyat munosabatlarini tahlil qilgan⁹⁸.

⁹⁷ Isayeva Ye. D. “Diskurs tushunchasi va uning mohiyati” *Research and Education*, 2(4), 202-203., 2023.

⁹⁸ Abdurahmanova N. N. “Zamonaviy til nazariyasida “diskurs” atamasi va unga ilmiy yondashuvlar.” *International Journal of Education, Social Science & Humanities*, 11(2), 745-747., 2023.

Bundan tashqari rus tilshunosligida diskurs tushunchasi keng qamrovli va murakkab hodisa sifatida o‘rganilib, turli nazariy yondashuvlar orqali tahlil qilinadi. Ushbu tushuncha tilshunoslikning turli sohalarida, jumladan, siyosiy lingvistika, matn lingvistikasi va pragmatikada muhim ahamiyat kasb etadi. Rus tilshunosligida diskurs tushunchasi ko‘p qirrali bo‘lib, uni turli olimlar turlicha ta’riflaydilar. Umuman olganda, diskurs til vositalari orqali amalga oshiriladigan muloqot jarayoni bo‘lib, u matn va kontekstning o‘zaro aloqasini o‘z ichiga oladi. Diskurs nafaqat lingvistik birliklar yig‘indisi, balki kommunikativ vaziyat, ishtirokchilar va ularning maqsadlarini ham qamrab oladi.

Diskurs va matn munosabati

Diskurs va matn tushunchalari o‘rtasidagi farqlar rus tilshunosligida keng muhokama qilingan. Matn yozma yoki og‘zaki shakldagi til birliklarining yaxlit tizimi sifatida qaralsa, diskurs esa ushbu matnning kontekstual va pragmatik jihatlarini ham o‘z ichiga oladi. Ya’ni, matn statik hodisa bo‘lsa, diskurs dinamik jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Bu borada F. Yakubovning “Diskurs yoki matn tushunchasi haqida” maqolasida batafsil ma’lumot berilgan⁹⁹.

Siyosiy diskurs tahlilida asosan siyosiy lingvistika sohasida diskurs tahlili alohida o‘rin tutadi. Siyosiy diskurs siyosiy jarayonlar, nutqlar va matnlarni tahlil qilish orqali hokimiyat, ideologiya va ijtimoiy munosabatlarni o‘rganishga yordam beradi. O. K. Xakimbayeva va O. Mardonovning "Tilshunoslikda siyosiy diskurs tushunchasi" maqolasida rus va jahon tilshunosligida siyosiy diskursning o‘rganilishi haqida batafsil tahlil keltirilgan¹⁰⁰.

Diskursning lingvopragmatik xususiyatlari uning kommunikativ funksiyasi, ishtirokchilarning niyatlari va muloqotning amalga oshirilish sharoitlari bilan bog‘liq. Bu jihatlar diskursni tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, til birliklarining qo‘llanilishi va ularning ma’nolarini aniqlashda yordam beradi. N. N. Abdurahmonovanning “Zamonaviy til nazariyasida “diskurs” atamasi va unga ilmiy yondashuvlar” maqolasida ushbu masalalar chuqur yoritilgan.

V.V. Krasnyx rus tilshunosligida diskurs tahlili sohasida yetakchi mutaxassislardan biri hisoblanadi. Uning ilmiy ishlari madaniyatlararo muloqot va etnolingvistika masalalariga qaratilgan bo‘lib, “Этнолингвистика и лингвокультурология” (Etnolingvistika va lingvokulturologiya) nomli monografiyasi muhim ahamiyatlidir. Ushbu asarda muallif til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatlarni, shuningdek, turli madaniyatlararo muloqotning lingvistik jihatlarini tahlil qiladi¹⁰¹. Ye.S. Kubryakova kognitiv tilshunoslik va diskurs tahlili sohalarida taniqli olim bo‘lib, uning ishlari til va tafakkur munosabatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan, uning “Очерки по когнитивной лингвистике” (Kognitiv tilshunoslik bo‘yicha ocherklar) nomli kitobi tilshunoslikda o‘z o‘rniga ega. Ushbu asarda muallif kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalari va metodlarini, shuningdek, diskursning kognitiv

⁹⁹ Yakubov F. “Diskurs” yoki matn tushunchasi haqida. Turkologiya, 1(1), 45-58., 2021.

¹⁰⁰ Xakimbayeva O. K., Mardonov O. Tilshunoslikda siyosiy diskurs tushunchasi. Новости образования: исследование в XXI веке, 1(6), 1044-1046., 2023.

¹⁰¹ Krasnyx V.V. Этнолингвистика и лингвокультурология. Moskva: Gnozis., 2002.

jihatlarini tahlil qiladi¹⁰². T.G. Dobroslonskaya media lingvistika va diskurs tahlili sohasida faol tadqiqotlar olib boradi. Uning ishlari ommaviy axborot vositalaridagi til va diskurs masalalariga qaratilgan. “Медиа лингвистика: Системный подход к изучению языка СМИ” (Media lingvistika: OAV tilini o‘rganishga tizimli yondashuv) nomli monografiyasi mavjud. Ushbu asarda muallif OAV tilining xususiyatlari, media diskursning tuzilishi va funksiyalarini tahlil qiladi¹⁰³.

Rus tilshunosligida diskurs tushunchasi ko‘p qirrali va keng qamrovli hodisa sifatida o‘rganilib, turli nazariy yondashuvlar orqali tahlil qilinadi. Diskurs tahlili tilning kommunikativ funksiyalarini, matn va kontekst o‘rtasidagi munosabatlarni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Markaziy Osiyoda diskurs tahlili sohasida bir qator olimlar ilmiy izlanishlar olib bormoqda. Quyida ushbu olimlar va ularning ilmiy ishlari haqida batafsil ma’lumot beriladi. Gulchehra Abdullayeva o‘zbek tilshunosligida diskurs tahlili bo‘yicha yetakchi mutaxassislardan biri hisoblanadi. Uning ilmiy ishlari asosan o‘zbek tili matnlarining pragmalingvistik tahliliga qaratilgan. Abdullayeva rasmiy matnlarning lingvopragmatik xususiyatlarini o‘rganib, ularning kommunikativ funksiyalarini tahlil qilgan. “Rasmiy matnlarning lingvopragmatik xususiyatlari” nomli dissertatsiya ishini himoya qilgan. Ushbu ishda rasmiy matnlarning tuzilishi, ularning kommunikativ maqsadlari va pragmatik xususiyatlari chuqur tahlil qilingan. Azamat Uralov o‘zbek tilining morfologik va sintaktik xususiyatlarini o‘rganish bilan birga, diskurs tahliliga ham e’tibor qaratgan. Uning ilmiy ishlari Alisher Navoiy asarlaridagi morfologik nomutanosibliklarni tahlil qilishga bag‘ishlangan. Mehriniso Choriyeva o‘zbek adabiyoti va tilining turli jihatlarini o‘rganish bilan shug‘ullanadi. Uning ilmiy ishlari Abdurahmon Tamkin hayoti va ijodiy merosini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, bu asarlar orqali o‘zbek tilidagi diskursiv xususiyatlarni tahlil qilish mumkin. Abdurayim Turobov tilshunoslik nazariyasi va uning amaliy masalalari bo‘yicha tadqiqotlar olib boradi. Uning "Tilshunoslik nazariyasi" darsligi tilning ijtimoiy tabiati, til va tafakkur munosabati kabi masalalarni qamrab oladi, bu esa diskurs tahlilining nazariy asoslarini tushunishga yordam beradi. Yuqorida keltirilgan olimlar va ularning ilmiy ishlari Markaziy Osiyoda diskurs tahlili sohasida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, o‘zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligining rivojlanishiga katta hissa qo‘shmoqda.

Diskurs — bu til birliklarining nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy-madaniy kontekstda ham qanday qo‘llanilishini o‘rganuvchi nazariy tushuncha. Diskurs shunchaki matn yoki gaplashuv jarayoni emas, balki u ma’no yaratish, ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish va madaniy kodlarni ifodalash vositasidir. Shu sababli diskurs tahlili tildagi semantik (ma’no), pragmatik (kontekst), va sotsiokulturaviy (ijtimoiy-madaniy) omillarni qamrab oladi. Madaniyat diskurs orqali shakllanadi va uzatiladi. Har bir madaniyat o‘ziga xos til birliklari, ramziy tizimlar,

¹⁰² Kubryakova Ye.S. Очерки по когнитивной лингвистике. Москва: LKI., 2004.

¹⁰³ Dobroslonskaya T.G. Медиа лингвистика: Системный подход к изучению языка СМИ. Москва: Flinta., 2008.

an’ana va qadriyatlarni o‘z ichiga oladi. Diskurs esa ushbu madaniy elementlarni tarqatish, qayta ishlab chiqish va anglash jarayonida asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, diskurs va madaniyat o‘zaro quyidagi usullar bilan bog‘lanadi: til va madaniy kodlar bunda har bir madaniyat o‘zining lingvistik kodlari orqali diskurs hosil qiladi. Masalan, Sharq va G‘arb diskurslari turlicha bo‘lishi mumkin, chunki ularning qadriyatlari, nutq odatlari va metaforalari har xil.

Guruh va shaxsiy identifikatsiya: madaniyat diskurs orqali ijtimoiy guruhlarni shakllantiradi va ular orasidagi farqlarni belgilaydi. Masalan, siyosiy diskurs ma’lum bir ideologik yo‘nalishni ifodalasa, diniy diskurs e’tiqod va axloqiy qadriyatlarni targ‘ib qiladi.

Madaniy uzatish: diskurs yordamida madaniy meros avloddan-avlodga yetkaziladi. Og‘zaki xalq ijodi, tarixiy matnlar va zamonaviy media madaniyatning diskursiv vositalari sifatida xizmat qiladi.

Gegemonik va qarama-qarshi diskurslar: madaniyat doimiy ravishda o‘zgarib boruvchi diskurslarning kurashi natijasida shakllanadi. Ba’zi diskurslar hukmron (hegemonik) bo‘lib, jamiyatda dominant qarashlarni shakllantirsa, boshqalari ularga qarshi chiqadi. Fuko nazariyasiga ko‘ra, diskurs faqatgina til hodisasi emas, balki ijtimoiy kuchlarning ta’siri ostida shakllanadi. Hukmron diskurslar jamiyatdagi quvvat (mavqe) munosabatlarini mustahkamlash yoki o‘zgartirishga xizmat qiladi. Masalan, G‘arb jamiyatlarida ilmiy diskurs ko‘proq ahamiyat kasb etsa, Sharq madaniyatida diniy va an’anaviy diskurslar ko‘proq ustuvor bo‘lishi mumkin. Burdye madaniyat va diskursni ijtimoiy kapital tushunchasi bilan bog‘laydi. Uning fikricha, madaniyat ma’lum bir ijtimoiy maydonda shakllanadi va ushbu maydonning qoidalari diskurs orqali belgilanadi. Masalan, akademik diskurs faqat ilmiy jamoa uchun tushunarli bo‘lgan maxsus terminologiyaga ega. Van Deykning yondashuvi madaniyat va diskursning kognitiv jihatlariga e’tibor qaratadi. Uning fikricha, odamlar madaniy diskurslar asosida o‘z bilimlarini shakllantiradilar va bu diskurslar ongimizda madaniy ramkalar (frames) hosil qiladi. Masalan, G‘arbda “demokratiya” tushunchasi ko‘pincha ijobiy diskurs bilan bog‘lansa, ayrim jamiyatlarda bu tushuncha boshqa ma’nolarni anglatishi mumkin. Sapir-Uorf gipotezasiga ko‘ra, til odamlarning dunyoni qanday qabul qilishiga ta’sir qiladi. Ya’ni, madaniyatning asosiy g‘oyalari diskurs orqali ifodalanadi va ma’lum til tizimlari orqali shakllanadi. Masalan, ba’zi tillarda vaqt tushunchasi turlicha ifodalanishi mumkin, bu esa shu jamiyatning dunyoqarashiga ta’sir qiladi. Diskurs va madaniyat bir-biridan ajralmas tushunchalar bo‘lib, ular ijtimoiy ongni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Har qanday madaniy hodisa diskurs orqali tushuniladi va ifodalanadi. Diskurs tahlili esa til, jamiyat va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni ochib berishda samarali vositadir. Shu sababli, madaniyat va diskursni birgalikda o‘rganish lingvistika, sotsiologiya, falsafa va madaniyatshunoslik sohalari uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Хомутова Т.Н. Научные парадигмы в лингвистике. Вестн. Челябин. гос. ун-та. № 35. Филология. Искусствоведение. Вып. 37, 2009. – С. 142-151.

2. Mills S. Discourse. The New Critical Idiom. Taylor & Francis e-Library, 2001. – Pp. 177.
3. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english>
4. Темнова Е. В. Современные подходы к изучению дискурса. Язык, сознание, коммуникация. Вып. 26. М., 2004. – С. 24-32.
5. Makdonnel D. Theories of Discourse. Oxford: Basil Blackwell, 1986. – Pp. 156.
6. Quronov D. Adabiyot va badiiyat haqida [About Literature and Artistic Creativity]. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2020.
7. O‘rayeva D., Quvvatova D. Jahon adabiyoti terminlarining izohli lug‘ati [Explanatory Dictionary of World Literature Terms]. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti, 2020.
8. Abdurahmonova O. Munozara janri tarixi va takomili. Oltin bitiglar – Golden Scripts, 4(4), 2020., 39–61.
9. Abdullayeva G. Rasmiy matnlarning lingvopragmatik xususiyatlari: filol.fanlari.falsafa doktori(Phd) diss., 2019.
10. Yakubov F. “Diskurs” yoki matn tushunchasi haqida. Turkologiya, 1(1), 45–58., 2021.
11. Xakimbayeva O. K., Mardonov O. Tilshunoslikda siyosiy diskurs tushunchasi. Новости образования: исследование в XXI веке, 1(6), 1044–1046., 2023.
12. Krasnyx V.V. Этнолингвистика и лингвокультурология. Moskva: Gnozis., 2002.
13. Kubryakova Ye.S. Очерки по когнитивной лингвистике. Moskva: LKI., 2004.
14. Dobrosklonskaya T.G. Медиа лингвистика: Системный подход к изучению языка СМИ. Moskva: Flinta., 2008.